

सांगीतिकदृष्ट्या मराठी भाषा आणि संतसाहित्यातील संशोधनाच्या नव्या दिशा

संशोधिका

सौ. ज्योती कुलकर्णी,

सेवानिवृत्त संगीत शिक्षिका, रचना विद्यालय, नाशिक
विद्या वाचस्पती या पदवीच्या संशोधिका, यशवंतराव चव्हाण
मुक्त विद्यापीठ, नाशिक.

मार्गदर्शन

डॉ. भा. व्यं. गिरीधारी

माजी प्राचार्य, मराठी विभाग
एच. पी. टी. महाविद्यालय, नाशिक

परिचय – नाशिक येथील प्रतिष्ठित गायिका. पं. विष्णू दिगंबर पलुस्कर यांचे नातू पं. गोविंदराव पलुस्कर यांच्या शिष्या, अखिल भारतीय गांधर्व महाविद्यालयाची संगीत अलंकार ही पदवी विभूषित, यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठातून विद्यावाचस्पतीच्या अभ्यासासाठी संशोधन करित असून सांगीतिकदृष्ट्या वारकरी सांप्रदायातील संतसाहित्याचा अभ्यास असा संशोधनाचा विषय आहे.

शोधनिबंधाचा सारांश—

मराठी संतसाहित्याच्या आणि भाषेच्या प्रसारणावर संगीत कलेचा प्रभाव दिसून येतो. संगीताद्वारे वेदकालीन तसेच संतसाहित्य आणि भाषा प्रवाहीत झाल्यामुळे त्या साहित्यातील संस्कृत, पाकृत आणि विद्वताप्रचुर भाषिक वाङ्मयविचार सर्वसामान्यांना खुले झाले. मानवी तत्त्विकासासाठी साहित्य आणि भाषा हे महत्त्वाचे माध्यम तर आहेच पण त्या साहित्याचे व भाषेचे मूल्य टिकवून ठेवणारे प्रवाही माध्यम म्हणून संगीताचे योगदानही महत्त्वाचे आहे. सांगीतिक परिभाषेमुळे भाषेचा आणि साहित्य प्रसाराचा विकास झाला या भूमिकेतून सांगीतिक दृष्टीने संत साहित्याच्या अभ्यासाच्या नव्या संशोधन दिशा मांडण्याचा प्रस्तुत शोधनिबंधात प्रयत्न केलेला आहे.

सूत्रशब्दावली—

- १.संगीत – गायन, वादन आणि नृत्य.
२. साहित्य – लेखक आणि साहित्यिकांनी केलेले भाषिक अविष्कार.

संत साहित्यातील भाषा अभिव्यक्तीची सांगीतिक भूमिका –

सांगीतिक दृष्ट्या वारकरी सांप्रदायातील संतसाहित्याचा अभ्यास करताना असे लक्षात येते की महाराष्ट्रात आणि महाराष्ट्राबाहेर होऊन गेलेल्या संत परंपरांनी संतांचे आणि वेदांचे साहित्य हे भाषेबरोबरचे संगीताद्वारेही प्रवाहित ठेवले. वेदकालीन किंवा संतांचे साहित्य व त्यातील भाषा हे त्या त्या काळातील वाङ्मयविचार व्यक्त किंवा जतन करण्याचे गद्य एकदेशीय, लिखित, मौखिक आणि भाषिक माध्यम होते, मात्र संगीत कलेमुळे

साहित्यातील वाङ्मय मूल्ये आणि सोप्या पध्दतीने जपली आणि वाढवली गेली. साहित्यातील भाषिक भावार्थाचा गायनाद्वारे किंवा संगीताद्वारे झालेला भक्तीरसयुक्त परिपोश संशोधनात्मक दृष्टीने तपासण्यास बराच वाव आहे. साहित्यप्रतिभा ही बुद्धीगम्य आणि अपवादात्मक असली तरी भाषिक साहित्यपोषक घटक म्हणून संगीत ही एक उपजत सर्वसामान्य मानवी कला आहे असे लक्षात येते.

भाषिक अक्षरसाहित्य आणि संगीत यांच्या प्रक्रियेतील फरक आणि संबंध – एखादा साहित्यिक साहित्य निर्माण करतो, तेव्हा भाषा आणि अक्षरलेखन ह्या माध्यमांतून त्याच्या साहित्यप्रकटीकरण प्रक्रियेची सुरुवात होते. पूर्वीच्या काळी मौखिक भाषेद्वारे प्रकटीकरण होत असले तरी साहित्य जतन करण्यासाठी कागद, लेखणी, विचार इत्यादी त्याची साधने वापरली जाऊ लागली. असे असले तरी लेखकाने लिहिलेले भाषिक अविष्कार ज्याला वाचता येतात अशा साक्षर वाचकापर्यंतच पोहोचले असे म्हणता येते. ह्याचा अर्थ, ज्याला वाचता येत नाही, अशा 'निरक्षर' अशा साहित्यकृतींपासून वंचितच राहतो, किंवा त्याला त्या साहित्यकृतीचा अर्थ कुणाकडून तरी समजावून घ्यावा लागतो. अशा वेळी, निरक्षरास अर्थ समजावून सांगणारा, जर नेमका आणि जाणता असेल तरच त्या साहित्याचे यथायोग्य प्रसारण संभवते, अन्यथा साहित्यिकाला अभिप्रेत असलेल्या अर्थाशी आणि भाषेशी, साहित्यिक प्रतिसाद देणाऱ्याच्या अर्थाचा मेळ बसेलच असे नाही.

भाषा ही बदलत्या काळानुसार आपला आकार स्वरूप बदलत असते. संस्कृत, वेदकालीन, पुराणकालीन, पाकृत, अपाकृत, पाकृतसदृश, ऐतिहासिक, गतकालीन आणि आधुनिक अशी भाषा स्थित्यंतराची साखळी ही ढोबळ मानाने ह्या बदलाची प्रातिनिधीक उदाहरणे मानली तरीही, फार मोठी भाषिक तफावत आढळून येते. भाषा बदलली तरी, तिच्यातून अभिव्यक्त झालेला मूळ अर्थ अबाधित ठेवणे ही त्यापुढील अर्थवाही साहित्यकृतींची जबाबदारी असते. काही साहित्यकृती ती जबाबदारी पाळतात, काही पाळत नाहीत असे दिसते, म्हणून साहित्यात अनेक मतेमंतातरे आणि टीका आढळून येतात.

मूळ भाष्येतील साहित्यिकाची मिमांसा कुणा मध्यस्थाने समजावून सांगणे आणि वाचकाने स्वःता त्या साहित्यकृतीशी एकरूप होणे यात फार मोठा फरक आहे. महत्वाचे म्हणजे हा फरक त्या भाषेला आणि साहित्यकृतीला सांगीतिक अनुबंध लागून त्याचे कलेत पर्यवसन झाले की उरत नाही. इथेच संगीताचा, साहित्याशी, त्यातील भाषेशी आणि अर्थाशी थेट संबंध प्रस्थापित होतो. एकप्रकारे त्या साहित्याचा आणि भाषेचा त्या सांगीतिक अनुवाद प्रस्थापित होतो. ज्याला अनुवाद कळत असतो, त्याला साहित्य आणि भाषा यातील बोजडपणा संगीताच्या माध्यमातून सोपा झालेला असतो. संत साहित्यातील अभंग गाणारा वारकरी निरक्षर असला तरी त्याला त्या साहित्यातील व्यक्त होणाऱ्या अर्थासाठी मध्यस्थाची किंवा त्या साहित्यकालीन भाषेशी एकरूप होण्याची गरज भासत नाही याचे मुख्य कारण म्हणजे 'संगीत' आहे. ज्याला वाचकाने शिक्षण मिळाले आहे, त्याच्यासाठी लिखित

आणि भाषिक साहित्याचा अनुभव अवघड नाही. पण शिक्षण नसलेल्याला आणि भाषिक स्थित्यंतराचा अंगिकार केलेल्यालाही, साहित्यातील वाङ्मयीन अनुभव किंवा तत्वविचार देण्याची शक्यताही संगीतामुळे निर्माण होते म्हणून साहित्य, भाषा आणि संगीत यांच्या संबंधाने संशोधनाच्या नव्या दिशेकडे जाण्यास वाव आहे असे लेखिकेचे मत आहे. निरक्षरासाठीही अर्थाचे संप्रेषण भाषिक अनुबंधाशिवाय व्यक्त करणार 'संगीत' हा मानवी उपजत गुण आहे. हया गुणाचा विकास कसा होत जातो हे संगीत कलेच्या उपज आणि समज प्रक्रियेतून तपासले पाहिजे.

संगीतातील उपज आणि समज प्रक्रिया –

माणूस गातो म्हणेज नेमके काय होते? जर ज्याला बोलता येते त्याला एकदा का स्वरांचे चढउतार कळू लागले की हळूहळू अंदाजाने गाताही येवू लागते. ज्याला गळा किंवा स्वरयंत्र हा अवयक आहे त्याला, तो आवाजाची उंची कमी जास्त करून वापरणेही जमू लागते. ऐकलेल्या स्वराकृतींची नक्कल करीत स्वरयंत्रातील तंतूंच्या हालचालीमुळे स्वरांची उंची कमी जास्त करता येते. मानव जसा बोलण्यासाठी धडपड करतो तसेच स्वरांची उंची कळू लागल्यावर तो गाण्यासाठीही धडपडू लागतो. वेगवेगळी गाणी गाऊन त्याचे अविष्कारही करू लागतो आणि हळू हळू गळा चालविण्याचे कौशल्य त्याला साधू लागते.

साहित्यातील साधनविचार आणि संगीतातील द्रव्यविचार –

साहित्यात 'साधनाचा' विचार करावा असे साहित्य मिमांसक म्हणतात तर संगीतात 'द्रव्यविचार' करावा असे संगीता मिमांसक म्हणतात. 'साधन' आणि 'द्रव्य' हया शब्दांचा विचार केल्यास, साहित्य हे काही स्थूल घटकांपासून, म्हणजेच साधनांपासून संप्रेषित होते, तर संगीतकला हा मुळातच एक रस आहे त्यामुळे त्याचे संप्रेषण हे बऱ्यास अंशी उत्स्फूर्ततेकडून होत असते. कागद, लेखणी, विचार, भाषा, व्याकरण, शैली इत्यादी मुलभूत साधने ही भौतिक किंवा घटक रुपाने साहित्य प्रकटीकरणात अस्तित्वात असतात. संगीताची प्रकटीकरण प्रक्रिया मात्र रसात्मक असल्याने ती बरीचशी स्वयंप्रेरणेशी निगडीत आहे. त्यामुळे संगीतात स्वर, ताल, लय, रचना आणि शैली इत्यादी द्रव्यविचार केला जातो. त्यापैकी दोन द्रव्यविचारांचा थोडक्यात आढावा घेत आहे.

स्वर –

जसे पाण्याशिवाय कोणत्याही द्रव्याला पूर्णत्व नाही तसेच सुराचे संगीताशी नाते आहे. मानवी शरीरातील स्वर हा संगीताचा आत्मा आहे.

‘ब्रह्मग्रन्थिजमारुतानुगतिना चित्तेन हृदपंकजे

सूरीणामनुरंजक श्रुतिपदं योयं स्वयं राजते’

असे संगीत रत्नाकराच्या साहित्यात म्हटले आहे. याचा अर्थ असा की, ब्रह्मग्रंथीपासून उत्पन्न झालेल्या वायूचे चित्ताने केलेले अनुसरण म्हणजे स्वर. मूळ साहित्यातील हा क्लिष्ट व विद्वताप्रचुर भाषेद्वारे प्रकट झालेला

वाङ्मय विचार साहित्याचा व्यासंग नसलेल्या वारकऱ्याने सहज गाण्यातून आजही जिवंत ठेवला आहे हे लक्ष्यात घेतल्यास साहित्य, भाषा संवर्धनात संगीत कलेने किती मोठी कामगिरी केली आहे ते समजते.

लय –

स्वर हा संगीताचा आत्मा तर लय संगीताचा प्राण असे म्हणावे लागेल. जन्मलेल्या प्रत्येक शरिरात जसा श्वास हा असतोच तशीच लय ही असतेच. श्वासाचे आवागमन, नाडीची गती, हृदयाची गती येथूनच मानवास लयीची जाणीव सुरु होते. दोन आघांतामधील कालमापन असे लयीच्या बाबतीत म्हणता येईल. लय ही स्थूल इंद्रियाद्वारे अनुभवास येणारी किंवा जाणवणारी गोष्ट आहे म्हणूनच साहित्य प्रकारातील भाषेचे 'छंद' हे देखील स्पष्ट मोजून दाखविता येतात. लयीची बिजे ही सुप्तावस्थेतच सुरु होत असल्यामुळे लयीतील छंदाचा संस्कार हा मानवात जन्मजात असतो. हयातून भाषिक छंदविचार सुरु होतो. ज्याच्यावर हा छंद संस्कार प्रबळ तो साहित्यप्रांतातील पद्यरचना किंवा कवित्वाकडे प्रतिभा साकारू लागतो. अशा प्रकारे 'सूर' या संगीत द्रव्याधारे साहित्य आणि भाषेतील 'शब्द' कसे जपले गेले आणि 'लय' किंवा ताल या संगीत द्रव्याच्या आधारे साहित्यातील 'छंदविचार' कसा विकसित झाला हे विविध उदाहरणांच्या आधारे तपासता येईल आणि या नव्या संशोधनाच्या दिशेवर विचार करता येईल.

पौराणिक साहित्यकृतींमधील संगीताच्या नव्या संशोधन दिशा –

उपलब्ध साहित्यकृतींच्या आधारे, संगीताचे उत्पत्तीस्थान भारतीय संस्कृतीनुसार देवदेवतांकडे जाते, महर्षी नारद, भरत, हनुमंत आणि दतिल यांनी पृथ्वीवर संगीत कलेचा प्रसार केला या विषयी अनेक दाखले पौराणिक साहित्यात आढळून येतात. वेदकालिन साहित्यात संगीत हे वेदऋचांमधून जन्माला आलेले आहे. वेदकाळात ऋचांचे गायन होत असे. ऋग्वेद आणि अथर्ववेद हे पद्यमय रचनांचे असून यजुर्वेद हा गद्यमय रचनांचा वेद आहे. सामवेद हा सगळ्या वेदांपासून वेगळे सांगीतिक महत्व असलेला वेद आहे. ऋचांच्या अक्षराखाली स्वरांची अक्षरे लिहिण्याची पध्दत होती. हा त्यातील भाषिक आणि सांगीतिक समन्वय होय.

त्यातील साहित्य व भाषा म्हणून वेदऋचा कशा गाव्या, ती पध्दत सांगणारा हा संगीतमय वेद आहे. पुराणकाळात स्त्रिया वीणा वादन करीत असत. रामायणातील एका वर्णनानुसार सुग्रीवाच्या अंतःपुरात प्रवेश करतांना लक्ष्मणाने वीणेवर गायलेले शुद्ध गायन ऐकले आणि तो स्तब्ध झाला. रावण हा देखील संगीतात विद्वान होता. तो उत्तम गायक आणि मृदुंगवादक होता हयाचे वर्णन रामायणात मिळते, महाभारतात भैरी, दुंदुभी, शंख, आडंबर, मृदुंग, वीणा अशा वादयांचा उल्लेख आढळतो. पौराणिक काळात मौखिक परंपरा हेच साहित्य आणि भाषा वहनाचे माध्यम होते, त्यामुळे काळातील गायन प्रक्रियेद्वारे झालेला साहित्यविकास, ग्रंथांतील साहित्यात वर्णीलेले संगीत आदी नवे संशोधन विचार करता येतील.

ऐतिहासिक काळातील संगीत साहित्यनिर्मिती –

भाषिक साहित्य विकासात जसे संगीताचे महत्त्व आहे तशीच संगीताच्या बाबतीत साहित्याची परस्परपूरकता आहे. साकारलेले संगीत आणि त्याची कलाप्रक्रिया यांचे अक्षरबद्ध करून ठेवलेले साहित्य पिढ्यानपिढ्या जतन केले गेल्यामुळे संगीताच्या शास्त्राचेही जतन झालेले आहे. याठिकाणी भाषेचा आणि साहित्याचा संगीत कलेवर प्रभाव पडून परस्पर पूरकता लक्षात घेण्यासारखी आहे.

उदा. पं. भरतमुनींच्या 'नाट्यशास्त्र' या ग्रंथनिर्मितीने संगीत विषयक मानवी कला मूल्यांना एक नवा आयाम दिला. त्याआधारे पुढे कलेचे शास्त्र तयार होवू लागले. मातंगमुनी, दतिल, नारदमुनी यांनी या काळात संगीत हे साहित्यमूल्य म्हणून विकसित केले. यानंतर अभिनव गुप्ताच्या कालखंडातही त्या काळातील कालिदासाने परिवादिनी, बिपंची, विणा, मृदुंग, बंशी, शंख अशा वादयांची साहित्यचर्चा करून ते भाषेद्वारे कला मूल्यवर्धनासाठी पुढे आणले. बाराव्या शतकात गीत गोविंद ही जयदेवांची साहित्य रचना प्रसिध्द झाली. त्यानंतर संगीत रत्नाकर हा पं. शारंगदेवांचा आधारग्रंथ लिहिला गेला आणि संगीताच्या साहित्यमूल्यांचा अंगिकार खऱ्या अर्थाने सुरु झाला.

मध्ययुगीन कालखंड आणि संगीताच्या साहित्यनिर्मिती-

या कालखंडात भारतीय कला आणि भाषा साहित्य मूल्यांवर मुसलमानी आक्रमणांचा प्रभाव दिसू लागला. तत्कालीन संगीत तज्ञ हे सूफी संगीताचा स्वीकार करू लागले. त्यातून गजल, कवाली हे नवे साहित्यप्रकार भाषा व भावना प्रकट करण्यासाठी वापरले जावू लागले. आमीर खुशरो यांनी ख्याल हा शास्त्रीय संगीतातील प्रकार लोकप्रिय केला कारण या प्रकारातील साहित्य आणि भाषेमुळे भावभावना या साहित्यमूल्यांचे प्रकटीकरण अधिक सकसपणे होवू लागले. इ.स. १४८६ ते १५१६ हा मध्ययुगीन कालखंड राजा मानसिंग तोमर यांच्या नावाने ओळखला जातो. त्याने धृपद शैलीला ठोस रूप दिले. तसेच रचना प्रकारात आजवर जी संस्कृत भाषा वापरली जात असे, तिच्याजागी सर्वप्रथम ब्रज या लोकभाषेचा आणि तत्कालीन संतसाहित्याचा वापर केला. मानवी भावना संप्रेषणातील भाषिक अडसर दूर करण्याचे श्रेय मानसिंहाला जाते. पुढे हिंदी आणि लोकभाषांचा वापर कलेच्या संप्रेषणासाठी होवू लागला हे साहित्य आणि कला मूल्यांच्या विकासात महत्त्वाचे पाऊल म्हटले पाहिजे. यानंतर अठराव्या शतकात सदारंग, अदारंग या ख्याल रचनाकारांनी एकाहून एक सरस अशा ख्याल रचना मौखिक आणि लिखित साहित्याद्वारे प्रचारात आणल्या आणि साहित्य आणि भाषेचे मूल्य सौंदर्य आणि भावनेच्या प्रांताकडूनही विकसित हावू लागले. मुगल काळाच्या अस्तानंतरही लखनौ, पतियाळा, बनारस, ग्वाल्हेर, आग्रा, जयपूर अशा संस्थानांमुळे राजदरबारात ख्यालाचे संगीत जिवंत राहिले आणि त्यातही शैलींच्या वैशिष्ट्यानुसार संगीतातील घराणी ओळखली जावू लागली. या वेगवेगळ्या प्रांतातील वेगवेगळे भाषाविष्कार आणि साहित्यप्रकार आजही गायले जातात. त्यामुळे प्रांतिक संगीत, भाषा आणि साहित्य या तिन्ही आयामांची ओळख पटते.

मध्ययुगीन कालखंडातील साहित्य आणि ग्रंथनिर्मिती –

वेदकाळापासून सांगीतिक साहित्यविषयक ग्रंथांमध्ये भरताचे नाटयशास्त्र, पं. भरतमुनी, पं. मतंगकृत बृहदेशी, पं. जयदेवकृत गीतगोविंद, कवी लोचनांचे रागतरंगिणी, पं. रामामात्यांचे स्वरमेलकलानिधी, सद्रागचंद्रोदय, रागमाला, रागमंजिरी, पुंडरीकाचे नर्तननिर्णय, सोमनाथाचे रोगविबोध, पं. दामादरांचे संगीतदर्पण, अहोबलाचे संगीत पारिजात, पं. हृदयदेवांचे हृदयकौस्तुभ, पं. भावभट्ट यांचे अनुपविलास, पं. शारंगदेवांचे संगीत रत्नाकर, श्रीनिवासांचे रागतत्त्वविबोध, पं. अहोबलकृत संगीत पारिजात, आदी साहित्य निर्मिती हे या काळात निर्माण झालेले प्रमुख साहित्य आधारग्रंथ होत. या ग्रंथांच्या आधारे साहित्यातून संगीताच्या संशोधनाच्या नव्या दिशा तपासता येतील.

आधुनिक काळ आणि संगीत साहित्याचा विकास –

आधुनिक कालखंडाच्या सुरुवातीस जयपूरचे महाराजा सवाई प्रतापसिंग यांनी संगीतसार नावाचा ग्रंथ रचला तर पटण्याच्या मुहम्मद रजा याने 'नगमाते आसफी' नामक ग्रंथांमध्ये पूर्वप्रचलित रागरागीणींना नवीन रूप दिले. त्यानंतर कृष्णानंद व्यास यांनी संगीत रागकल्पद्रुम या नावाचा ग्रंथ लिहिला व त्यात त्यावेळेची हजारो धृपदे, ख्याल आणि अन्य गीते यांचे स्वरलिपीसह लेखन केलेले आहे. याच काळात दक्षिणेत प्रसिध्द संगीत तज्ञ संगीताचा प्रचार करित होते तसेच बंगालचे राजा सुरेंद्रसिंह टागोर आणि अन्य काही संगीत तज्ञांनी रागरागीणी पध्दतीवर काही पुस्तके लिहिली.

विसाव्या शतकात पं. विष्णू दिगंबर पलुस्कर आणि पं. विश्णू नारायण भातखंडे यांनी संगीत साक्षरतेची मशाल पेटविली आणि संगीताची शिक्षण पध्दती सुरु होवून अक्षर साहित्याद्वारे संगीताचा प्रसार सुरु झाला. राजाश्रय गेलेला असताना ते लोकाश्रयावरही साहित्य आणि भाषा गुणांनी मान्यता पावू लागते. संगीतातूनही अनेक साहित्य आणि भाषापैली जन्माला आल्या लोकभाषेच्या परंपराही जपल्या गेल्या. पं. विष्णू दिगंबर पलुस्करांनी तुलसी रामायणातील साहित्य संगीतबध्द करून भक्ति साहित्यातील भाषा संगीताच्या माध्यमातून लोकप्रिय केली. तसेच तत्त्वबोध करणारे अनेक संतांचे साहित्य त्यांनी महात्मा गांधींच्या आश्रमातून ना. मो. खरे यांच्या सहकार्याने संगीताद्वारे लोकप्रिय केले.

अनेक भावगीते, भक्तिगीते यातील भाषेचा साहित्य आणि संगीत यांच्या परस्परपूरकतेमुळे विकास झालेला आहे. पं. भीमसेन जोशींची संतवाणी, पं. कुमार गांधर्वाची निर्गुणी भजने, पं. जसराजांची वल्लभ संप्रदायातील भाषा साहित्याची कृष्णलीला भजने या कलांनी आणि अनेक कलावंतांनी गायनाद्वारे भाषा आणि साहित्य संप्रेषण केले. पुढे लता मंगेशकर आणि समकालीन गायक गायिकांनी अनेक संगीतकरांच्या चाली गाऊन आधुनिक भाषा आणि साहित्य प्रवाहित केले. कविता वाचनाने आधुनिक साहित्यातील भाषेला आलेले वजन आणि गीतगायनाने आलेले वजन यातील फरक देखिल शोधप्रक्रियेत एक नवा आयाम ठरू शकेल. इंग्रजाळलेल्या नव्या पिढीला मराठी भाषेची

गोडी लागावी यासाठी भाषिक साहित्याचे संगीताद्वारे प्रसारण करण्याचे अनेक प्रयोग मध्यंतरीच्या काळात होवून गेले. त्यामुळे साहित्यातील एकांगीपणा दूर होऊन ते गुणगुणले जाऊ लागले. उदा. 'अस्ताचलास जेथे रविबिंब टेकलेले' ह्या पद्य ओळी वाचून कदाचित नव्या पिढीस याचा अर्थ कळला नसता, तो निदान आता गाणे म्हणून, ऐकून, 'सुर्य मावळतो आहे' अशा अर्थाने सर्वसाधारण श्रोत्याला कळला. 'नक्षत्रांचे देणे' या दृकश्राव्य कार्यक्रमाने तर साहित्य, भाषा आणि संगीत यांचा अनोखा मिलाप साधून त्यातील परस्परपूरकताच सिद्ध केली. त्याचप्रमाणे नभोवाणीवरील भावगीते, गीतरामायण, संगीत नाटके, नृत्यनाटिका, गारवा, 'आयुष्यावर बोलू काही' या गद्यसदृश पद्य साहित्याचाही हल्लीच्या पिढीवर प्रभाव पडलेला आढळून येतो. अशी अनेक उदाहरणे घेऊन सांगीतिकदृष्ट्या मराठी भाषेवर संशोधनाच्या दिशा शोधता येतील.

निष्कर्ष –

वेदकाळ, पुराणकाळ, संतकाळ आणि आधुनिक काळापर्यंत साहित्यकृती आणि भाषेत झालेल्या सांगीतिक परिपोषामुळे भाषेचा आणि साहित्य प्रसाराचा विकास झाला.

त्यांच्या परस्पर पूरकतेवर संशोधनाची आवश्यकता आहे. तसेच सांगीतिक दृष्टीने संतसाहित्यातील व इतर छंदगेय अभ्यासाच्या नव्या संशोधन दिशा शोधता येतील.

संदर्भ –

१. शारंगदेवकृत संगीत रत्नाकर.
२. हिदुस्तानी संगीत पध्दती, पं. वि. ना. भातखंडे
३. वाल्मिकी नारायण
४. व्यासकृत महाभारत
५. मध्ययुगीन कालखंडातील साहित्य-संगीत कलाविहार
६. पं. वि. दि. पलुस्कर यांची रोगप्रवेशमालिका.